

УДК 94 (477)

А.М. Киридон

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ

Запропоновано рефлексію основних тенденцій та напрямків розвитку сучасної української історіографії проблеми відносин радянської держави й Православної церкви в Україні. На основі аналізу наукового доробку дослідників проблеми узагальнюються методологічні побудови та теоретичні підходи.

Ключові слова: державно-церковні відносини, парадигма, теоретичні побудови, дослідження, методологія.

Предлагается рефлексия основных тенденций и направлений развития современной украинской историографии проблемы отношений советского государства и Православной церкви в Украине. На основании анализа исследований проблемы обобщаются методологические построения и теоретические подходы.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, парадигма, теоретические построения, исследования, методология.

It is proposed a reflection of major trends and directions of development of modern Ukrainian historiography of problem of the relations between the Soviet state and the Orthodox Church in Ukraine. Based on analysis of studies of the problem author generalized methodological and theoretical approaches.

Key words: state-church relations, paradigm, theory constructions, researches, methodology.

Активне нарощування знань в царині державно-церковних відносин в Україні, починаючи з останнього десятиріччя ХХ століття, та їх інтелектуальне осмислення упродовж періоду незалежної України спонукає до аналізу цих напрацювань задля визначення векторів подальшого пошуку¹. Враховуючи, що тематика досліджень модифікується відповідно до контексту суспільних змін та впровадження нових методологічних засад у науковому дискурсі, постала потреба визначитися зі змістом базових напрацювань.

Якщо концептуальність радянської історіографії базувалася на партійно-класовому спрямуванні вивчення проблеми, то перед новітньою українською історіографією постала проблема розробки та реалізації нового методологічного інструментарію та переосмислення подій. Поступова методологічна трансформація радянської історіографії під впливом суспільно-політичних змін форматує нові підходи до вивчення дражливих чи табуованих проблем минулого. Відтак розширюється горизонт теоретичного осмислення впливу тоталітарного режиму на процеси релігійно-церковного життя.

Процес зміни уявлень у ціннісно-нормативній сфері історіографічної думки потребує аналізу досліджень задекларованої проблеми з метою генералізації знань. Актуальність пропонованої розвідки вбачається в необхідності вироблення адекватних і релевантних механізмів розуміння та пояснення сучасних процесів розвитку історичних досліджень,

¹ Комплексне дослідження порушеної проблеми було здійснене авторкою у низці наукових статей і двох монографіях: Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А.М.Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с. (Рец.: Троян С.С. Державно-церковні відносини в радянській Україні в історико-соціологічному вимірі / Сергій Троян // Український історик: Журнал історії і українознавства / за заг. ред. Л.Винара. – 2008. – 3-4 (179-180). Рік XLV. – Том XLV VOL. – С. 344 – 346); Киридон А. Держава-церква-суспільство в радянській Україні. Історіографія, джерела, методологія дослідження / А.Киридон. - К., 2007. – 94 с.; Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917-1930-х рр.: історіографічний дискурс: Монографія / наук. ред. С.С. Троян. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 127 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії); Киридон А.М. Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу // Україна-Європа-Світ. – Вип. 6-7; 20-й річниця Незалежності України присвячується: Міжнародний зб.наук. праць. Сер.: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – С. 283 – 292.

передусім, формування теоретико-методологічних засад наукових досліджень в Україні. Аналіз задекларованої проблеми пропонує розглянути з двох перспектив: із точки зору конкретних напрацювань істориків та з погляду методології досліджень.

Метою пропонованої розвідки є лише постановка проблеми, а відтак схематичне окреслення основних тенденцій та напрямків розвитку сучасної (переважно української) історіографії історії відносин церкви й держави ХХ століття, а також форми, характеру й змісту інтелектуальної форми унаочнення наукового доробку. При цьому основну увагу приділено принциповим концептуально важливим підходам до осмислення проблеми, які склалися від часу карколомних змін як у вимірі геополітичному, так і в методологічному (з 1990-х до 2012рр.).

Структурно виокремлено кілька компонентів:

- Формування історіографічного доробку української історіографії та тематична структурованість історіографічного простору.

- Методологія, джерелознавча культура та спосіб аргументування проблеми. При цьому методологію, джерелознавчу культуру та спосіб аргументування видається доречним розглядати в контексті проблематики конкретних дослідження та відповідної часу історіографічної ситуації. Відтак авторські рефлексії вибудовувалися навколо осмислення відносин радянської держави й православної церкви в ХХ столітті.

За вихідне було обрано положення, що процеси набуття нових знань мають неперервний характер, відповідно постає завдання постійного переусвідомлення змістів. Окрім того, аналіз напрацювань дав підстави замислитися над векторами, характером, змістом досліджень і декларованих проблем/назв/тем наукових публікацій. Наразі пропонована розвідка має на меті аналіз теоретико-методологічного дискурсу досліджень державно-церковних відносин ХХ століття задля поштовху до інтенсифікації осмислення проблеми. Відповідно було здійснено своєрідну рефлексію досліджень історико-релігійнознавчих студій на основі парадигмального розгляду.

Історіографічні дослідження дають можливість окреслення проблемного поля та визначити коло науковців, долучених до розробки тієї чи іншої проблеми. Як зауважує сучасний харківський дослідник В.Кравченко: «Українська історіографія нині відіграє подвійну інструментальну роль: з одного боку, вона є важливим чинником доктрини державно-національного будівництва, спрямованого (принаймні теоретично) на відокремлення від радянської спадщини та легітимацію нової влади; з другого боку, виступає головним засобом пізнання тієї недавньої минувшини, від якої суспільство нібито прагне відійти, – і часткою якої залишається історіографія як соціальний феномен»².

Під «історіографією» «розуміємо спосіб презентації наукових уявлень про минулі стани людей і спільнот, тобто знання і тексти, створювані в рамках відповідних історіографічних взірців (парадигм). При цьому послуговуємося міркуваннями Л. Зашкільняка щодо історіографії, або тих взірців розуміння минулого, котрі претендують на науковість, тобто підпорядковуються тим чи іншим методологічним теоріям (доктринам, концепціям): «... Вона завжди розглядатиме попередню соціальну дійсність з позицій світоглядних орієнтирів, актуальних для даного конкретного соціуму в його часових і просторових вимірах»³. Іншими словами, історики прагнули і прагнутимуть досліджувати й описувати минуле з врахуванням принципу історизму, в категоріях і термінах відповідної епохи, але ракурс і кут зору пізнання цього минулого завжди залежатиме від сьогоденішнього розуміння Людини і Суспільства. Порушуючи питання – чим зумовлений «кут зору» тої чи іншої історіографії?, автор підкреслює необхідність врахування як соціальних інтересів, так і інтелектуальних конструкцій.

² Кравченко В. Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 491.

³ Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.15 (2006-2007). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>

Н.Яковенко наголошує на трьох регуляторах, на які спирається дослідницьке мислення. Перший регулятор гносеологічний, він підштовхує нас шукати істину, і в цьому сенс буття науковця. Другим регулятором є феноменологічний, що є душею і суттю всякої науки, яка вивчає конкретні явища. Проте в історичному пізнанні, як відомо, досліджувані феномени носять випадковий характер. Адже історик ніколи не знає, які осколки величезної глиби минулого потрапили йому на око, а які – ні. Таким чином, коли природа дослідницького пошуку примушує нас пізнавати, то феноменологія описуваного, в принципі, цьому не найкраще сприяє. І, нарешті, третю конфліктогенну зону складає не менш відомий усім гуманітаріям регулятор, який ми називаємо світоглядним. Жодному з нас не вдається «стерилізувати» себе від самого себе – від своїх переконань та уягань певним схемам минулого, яку запропонували до нас «великі». Поза тим, ми залежимо ще й від певної моди, хоч як би твердили, що ця мода пуста й ні на що не годиться.

Водночас дослідниця наголосила на певній суперечливій дії цих чинників. Гносеологічний фактор підштовхує нас усе пізнати, незалежно від того, пізнається воно чи ні. Феноменологічний фактор для історика є дуже підступним, бо невідомо, які осколки падають до рук з можливої брили знань про минуле. А фактор світоглядний взагалі підказує, що всяке гуманітарне пізнання є умовним, бо на нього впливає наше суб'єктивне «Я». Оце і є тією загальною рамкою, в якій нарастають «білі плями» історіографії⁴.

За роки незалежності пострадянська історіографія пройшла еволюцію тематичних пріоритетів у визначенні проблематики досліджень релігії й церкви. На деякий час основним завданням дослідників стала ліквідація «білих плям» історії, у тому числі й лакуарності проблеми державно-церковних відносин на різних етапах радянської дійсності. При цьому основна увага акумулювалася на політиці компартійно-радянського керівництва щодо нищення релігійних організацій та викорінення релігійного світогляду. Доволі прикметною рисою історіографії останніх років був розгляд порушеної теми у дихотомічній площині «держава – церква». Це дало можливість сформувати уявлення про дії владних структур стосовно церкви та відтворити інституціалізацію самої церкви (зокрема й через посилення інтересу до проблематики).

До вирішення проблеми типологізації доробку в царині історико-релігієзнавчих досліджень державно-церковних відносин в Україні застосовано парадигмальний підхід. Засадничим для автора було положення, що кожна наукова парадигма формує власне специфічне застосування понять та термінів, зрозумілих для членів об'єднання, яке залежить від культури реально існуючої наукової спільноти й містить комунікативну відмінність від інших парадигм. Нагадаємо, що термін «парадигма» у філософію науки уперше впровадив позитивіст Г. Бергман, однак справжній пріоритет у його використанні і поширенні належить Т.Куну⁵. Парадигма (грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – у сучасній філософії науки – система теоретичних, методологічних і аксіологічних установок, які взяті за зразок розв'язування наукових задач і які поділяють всі члени наукового співтовариства. Існування парадигми, на думку Куна, пов'язане з періодами нормальної науки, у рамках яких вони виконують проєктивно-програмувальну і селективно-заборонну функції. Зміну парадигми здійснюють за допомогою наукових революцій, що пов'язано зі своєрідним гештальт-перемиканням наукового співтовариства на нову систему світогляду й цінностей. У книзі «Структура наукових революцій» (1962 р.) Т. Кун говорить про можливість виділення двох основних аспектів парадигми: епістемічного і соціального. У епістемічному плані парадигма – це сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності. У соціальному – парадигма характеризується через поділяюче її конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає.

Для генералізації теоретико-методологічного дискурсу задекларованої теми слухним

⁴ Яковенко Н. Історія ранньомодерної України: білі плями чи не задані істориками питання? [Електронний ресурс]. – Опубліковано: Неділя, 19 лютого 2012.

⁵ Кун Т. Структура наукових революцій. – К.:Port-Royal, 2001. – 228 с.

видається використання впровадженого Т. Куном поняття «дисциплінарної матриці», синонімічного епістемічному контекстові парадигми. Структура дисциплінарної матриці містить:

- 1) символічні узагальнення, що становлять формальний апарат і мову, характерну для конкретної наукової дисципліни;
- 2) метафізичні компоненти, що визначають найбільш фундаментальні теоретичні і методологічні принципи світо розуміння;
- 3) цінності, що задають панівні ідеали і норми побудови й обґрунтування наукового знання.

На основі вищевикладеного можемо констатувати, що тематична структурованість історіографічного простору історії православ'я в Україні ХХ ст. сьогодні сегментована в кількох площинах: відносини держави й церкви в умовах радянської дійсності на різних етапах історичного розвитку; історія відносин окремих релігійних об'єднань із органами влади; біографістика церковних діячів; регіональний вимір відносин церкви й держави; порівняно нечисленними є дослідження історії повсякденного життя духовенства. На тлі наукового доробку відносно скромними виявилися здобутки археографів і джерелознавців, хоча й у цій царині є зрушення.

Зважаючи, що конструктивні зрушення в осмисленні проблеми відносин церкви й держави розпочалися з кінця 1980-х рр., а також із огляду на тематичне різнобарв'я, зміну суспільно-політичної ситуації, вдосконаленню наукового інструментарію тощо пропонуємо в розвитку її вивчення умовно виокремити кілька етапів.

Перший розпочався на рубежі 80-90-х років минулого сторіччя – період «накопичення знань», перші спроби зміни парадигми (тематично-сислової, методологічної), переосмислення підходів до проблеми – (кінець 1980-х-1991 рр.) ; особливість періоду – процес формування нової парадигми й поштовх до інтенсифікації досліджень історико-церковної проблематики ініційовано публіцистичними розвідками; поява піонерських досліджень істориків у цій царині;

Другий – 1991-друга половина 1990-х рр. – початок активної розробки проблеми, поява значної кількості публікацій, запровадження до наукового обігу широкої фактологічної бази; усталення своєрідної традиції розгляду й оцінки цього питання. Особливістю цього етапу поряд із значною кількістю видань стали: розробка різновекторної релігійно-церковної проблематики (вивчення окремих періодів розвитку релігійних об'єднань, конкретні дослідження окремих конфесій тощо) та «чорно-біле» зображення процесів, але зі зміщенням (на протилежні до оцінок радянської історіографії) акцентів у баченні стосунків церкви і держави (основна теза: церква потерпала від постійних утисків і гонінь з боку держави); устійнення погляду на нерівноправний характер відносин двох інституцій – церкви й держави; увиразнення дискурсу репресивно-каральних акцій щодо церкви та духовенства тощо. Однак, захоплюючись позитивістсько-фактологічним поданням, автори в цілому менше надавали уваги аналітично-узагальнюючим аспектам проблем, що розглядалися (розкриваючи «як?», менше звертали уваги на «чому?») це відбулося, або ж вдавалися до однобічного звинувачення влади).

Третій (друга половина 90-х років ХХ сторіччя – початок 2000-х) – період своєрідного «затишшя» й визрівання нової парадигми осмислення проблеми. При цьому певне «затуханням» сплеску публікацій характерне не лише для царини державно-церковної проблематики, а й з інших проблем історії України. Відтак учасники Всеукраїнської методологічної конференції «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи» (Харків, 1995 рік) справедливо констатували глибоку кризу української історичної науки, відзначаючи, що історичне пізнання перебуває у стані «інтелектуального

шоку»⁶. Хоча й відбувається приріст знань, однак в основному за рахунок упровадження до наукового обігу нових документів (що також заслуговує на схвалення з огляду на значну лакуарність проблеми).

Четвертий етап – початок 2000-х – кінець 2000-х років позначився новим піднесенням у розробці державно-церковної проблематики, розширенням тематичного діапазону; спробою зсуву парадигми в дослідженні проблеми шляхом розгляду окрім відносин у площині «церква-держава» упровадження третього компоненту відносин – «суспільство», відтак спостерігається часткове перенесення акцентів на соціокультурні чинники; зростання інтересу до історії повсякдення та біографістики; активізація регіонального виміру досліджень відносин церкви й держави; розширилося коло джерел і задекларовано нові прийоми їх опрацювання (під впливом постмодерного дискурсу). На нашу думку, поштовхом до активізації досліджень цього етапу стали здебільшого не політичні (для першого етапу сучасної історіографії визначальними були саме вони), а внутрішньо-наукові чинники. Однак, серед робіт четвертого етапу все ж переважають лінійно-позитивістські схеми, в кращому разі з добротним опрацюваним фактологічним наповненням. «Зсув парадигми» відбувався досить повільно.

Приблизно з кінця 2000-х до сьогодні, на нашу думку, можна умовно виділити *новий (п'ятий) етап* у розвитку досліджень проблеми державно-церковних відносин й схарактеризувати його як своєрідний час «стагнації» (можливо, як визрівання передумов для нового подальшого піднесення). Можна констатувати, що дослідження державно-церковних відносин останнього періоду в теоретико-методологічному плані здебільшого продовжують формуватися в парадигмальному вимірі 1990-х. Наразі, враховуючи дискретність історичного процесу (він здійснюється переважно переривисто, стрибками з попереднім накопиченням сил для цих стрибків), на початку XXI ст. спостерігається, з одного боку, накопичення певного фактичного матеріалу й усталення оціночних позицій з даної проблеми, з іншого боку, починається пошук нових методологічних підходів, інструментарію, аргументації. Не випадково видається активізація наукових розвідок в напрямку історії повсякдення та персоналій. Однак «вирішальні стрибки» з одного рівня історичного розвитку на інший здійснюються, як правило за відсутності «відшліфованого» інструментарію та понятійно-категоріального апарату. Позатим, порушена проблема потребує подальшого вивчення й обґрунтування.

Відтак на кінець першого десятиліття XXI століття, на нашу думку, можна говорити про настання своєрідної «історіографічної паузи» в розвитку історико-релігійної та історико-церковної проблематики, проявами якої є зменшення кількості напрацювань, характерна траєкторія досліджень – від загального до часткового (конкретизація вже окреслених сюжетів із виопукленням локального рівня), зміщення акцентів досліджень у бік історії повсякдення тощо. Все частіше спостерігається неспівмірність результатів досліджень історіографії з суспільними очікуваннями та викликами сучасності. Спостерігається своєрідний маятниковий характер досліджень: або вибіркова активація, або вибіркоче гальмування тих чи інших проблем наукового дискурсу. Це обумовлене суспільно-політичними реаліями, затребуваністю проблематики, станом джерельної бази, підготовкою відповідних фахівців тощо.

Серед можливих причин «історіографічної паузи»:

1) склалися своєрідні інтерпретаційні канони висвітлення історії церкви, відтак – страх порушення пієтету «метрів-піонерів» чи розгубленість осмислення процесів у результаті зміни акцентів внаслідок евристичного пошуку;

2) вже наприкінці 1980-х - початку 1990-х років (на початковому етапі вивчення історико-церковної та історико-релігійної проблематики) було зроблено потужні

⁶ Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І.І.Колесник // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матер. Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15-17 листопада, 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 42-47.

(«глобальні») тематичні заявки, відтак на сучасному етапі йдеться про актуалізацію нових напрямків та пошуку нової парадигми досліджень (мікроісторія, історія повсякдення, локальна історія тощо), хоча, насправді, сьогодні є сенс повернутися до широко окреслених проблем із врахуванням оновлення чи розширення джерельної бази, інструментарію та підходів;

3) до втрати інтересу / мотивованості досліджень окремих проблем чи певних напрямків призвели також «мода», дисертабельність, затребуваність тощо;

4) на тематичну палітру досліджень мають вплив суспільно-політичні тенденції;

5) спад / зростання зацікавлень представників церкви до вивчення чи акцентуації історії тієї чи іншої конфесії. При цьому варто пам'ятати про проблему світоглядної домінанти: намітилося два основних підходи пошукової роботи: перший – світський; другий (нечисленний, заангажований конфесійно) репрезентований представниками церкви. На перспективу видається цікавим компаративний аналіз тематики досліджень та концептуальної логіки сюжетів. Важливою проблемою, яка потребує осмислення, видається сприйняття / несприйняття представниками церкви «новаційних» інтерпретаційних схем історії церкви (зокрема відносин із державою, ролі окремих осіб, угруповань тощо).

6) світським історіографам здебільшого бракує знань канонів церкви, теології тощо для осмислення процесів не лише зовнішніх проявів, але й для пояснення спонукальних мотивів поведінки служителів церкви, внутрішніх процесів розвитку церкви та облаштування церковного життя

Водночас ми свідомі того, що процеси «притягання» й «відштовхування» завжди йдуть поруч, або переплітаються, створюючи неповторну гаму відтінків та нюансів. Сподіваємося, що маятниковий характер досліджень історії церкви спричинить відповідні коливання в бік нарощування не лише кількісної, але й якісної характеристики праць.

До епістемологічної парадигми окресленої проблеми належить характер виконаних досліджень. У науковому середовищі визначилося кілька підходів щодо осмислення історичного процесу (прибічники моделі позитивістської історії, еkleктичних теоретичних конструкцій, постмодерністського конституювання диференційованих галузевих знань та ін.). Позатим у дослідженнях державно-церковних відносин ХХ століття все ж простежується переважання в науковому дискурсі «фактографічно орієнтованої історії». У цьому контексті слушною видається думка В. Кравченка щодо причин активного використання позитивістської парадигми. Автор підкреслює, що професійний, нормативний канон радянської історіографії у своїй основі змінився дуже мало: він і далі базується на позитивістському образі історичної науки, здатної відкрити «правду минулого» за допомогою нових архівних джерел. Звідси постійна налаштованість на «заповнення білих плям» історії, політичну переоцінку тих чи тих подій та осіб із недавньої минувшини – себто збереження стилістичних прикмет радянської історіографії епохи «перебудови».

«Пошук і публікація нових документальних матеріалів є, з одного боку, вірчою грамотою на «об'єктивність» і «безсторонність» дослідника, а з другого – виправданням його байдужості до методологічних питань і невисокого рівня концептуалізації дослідницької проблеми», – зауважує автор. Тому деякі «авторські» монографії на дві третини заповнюють документи, рівень публікації яких викликає часом гостру критику. Щоправда, позитивістсько-фактологічний характер наукової роботи багатьох істориків, особливо у провінції, часто має вимушений характер⁷.

«Фактографічно орієнтована історія» спирається на активне використання джерел. Розширення арсеналу й упровадження нового корпусу джерел, безперечно, заслуговує на схвалення. Водночас доволі часто за мереживом кількох сотень прикладів відсутнє концептуальне осмислення й аналіз порушеної проблеми. Поділяємо позицію сучасного дослідника В. Склокіна, що історики і в ХІХ ст., і нині стоять перед спокусою «ідола

⁷ Кравченко В. Поневолання історією: Радянська Україна в сучасній історіографії // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 489.

джерел». Йдеться про переконання, що джерела містять усю необхідну для пізнання реальності минулого інформацію, і тому для написання доброї історичної праці достатніми є пошук відповідних джерел, їхня критика та переказ їхнього змісту у дослідженні. Проблематичність такого підходу полягає в тому, що безпосередніх даних джерел може бути цілком достатньо для опису індивідуальних дій окремих особистостей, натомість з описом і поясненням складніших історичних явищ та процесів уже далеко не все так просто. Адже джерела зазвичай не містять відповідних понять для опису таких речей, тож історик творить їх сам, аби адекватно концептуалізувати ці явища й процеси і, таким чином, зробити їх зрозумілими для нас.

Фактографічно орієнтована історія залишається помітним явищем у широко витлумаченій західній історіографії (часто ховаючись за деклараціями про сучасні методи й теорії у вступних до книжок) та, як видається, абсолютно домінує в історіографії українській. У випадку України ситуацію додатково ускладнює наявність значного відсотка відвертої халтури та профанації, особливо на рівні кандидатських і докторських дисертацій⁸. Для ствердження чи заперечення останньої тези видається доволі корисним відвідування захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня та відповідний аналіз характеру запитань, відповідей, відгуків (часто відверто компліментарних, суто формальних, без зауважень, «реєстраційних» тощо).

Врахуємо й те, що наукове знання завантажене різними соціальними та загальнокультурними компонентами, людськими відносинами, що складаються між вченими в процесі створення ідей, гіпотез, концепцій⁹. Однак однією з загальних проблем цеху істориків є слабка обізнаність з роботами попередників (за Е. Гуссерлем – «сліпота до ідей»), або явище, яке ми окреслили терміном «непомічена історіографія», коли «винаходиться велосипед» у конкретному одноосібному випадку. Дослідник згадує «для годиться» кілька «чергових» прізвищ (розуміючи, що «нульовий початок» дослідження будь-якої проблеми доволі відносний або взагалі неможливий), не вдаючись до розширеного пошуку дотичних проблем (досліджень), відтак виступаючи «першовідкривачем», «новатором», «піонером» дослідження задекларованої проблеми. Але завдання дослідника при підготовці історіографічного екскурсу саме й полягає в процесі виявлення інтелектуальних попередників будь-яких поглядів з акцентом на «обростанні» конкретної проблеми (що нового кожен з них додавав до її з'ясування? як оновився комплекс джерел? тощо).

На жаль, подібна ситуація притаманна не лише сучасній історіографії. Підкреслимо тяглість цього явища, посиляючись на свідчення І. Мірчука, який ще 1927 року, виступаючи в Варшаві на слов'янському філософському з'їзді¹⁰, зауважував «відсутність традиції, органічного зв'язку між минулим і теперішнім, обізнаності з результатами філософської роботи інших слов'янських народів»¹¹.

Діяч акцентував увагу на тому, що для розвитку філософської думки необхідні два моменти, а саме: глибокий традиціоналізм і оригінальність, «моменти, які, на перший погляд, суперечать одне одному, але насправді тісно пов'язані; обидва ці моменти повинні, отже, одночасно існувати в даному суспільстві, якщо ми сподіваємось на серйозні результати»¹². Філософський рух тільки тоді заслуговує на увагу і може мати більше значення, якщо в ньому можна ствердити оригінальність, просякнуту традицією, або традицію, просякнуту оригінальністю. Головна риса філософського мислення полягає саме в тому, що його представники повинні бути ознайомлені з результатами, до яких дійшли

⁸ Склокін В. Після постмодернізму // Український гуманітарний огляд. – 2010. – Вип. 15. – С. 11.

⁹ Див. Метлов В.И. Основания научного знания как проблема философии и методологии науки. – М., 1987.

¹⁰ Слов'янський філософський з'їзд працював у Варшаві з 23 по 28 вересня 1927 р. У роботі 7 секцій загалом взяли участь 147 делегатів слов'янських народів. Українських учасників з'їзду було п'ятеро: Степан Балей (Львів), Іван Мірчук (Берлін), Костянтин Чехович (Берлін), Дмитро Чижевський (Прага), Іван Копач (Львів).

¹¹ Мірчук І. Про слов'янську філософію. Спроба характеристики // Stntentiae. Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – Вінниця: ВНТУ, 2011. – Т. XXV. – Вип. 2. 2011. – С. 184.

¹² Мірчук І. Про слов'янську філософію. Спроба характеристики // Там само. – С. 184.

попередні покоління, що повинен існувати органічний, внутрішній зв'язок між минулим і майбутнім.

І.Мірчук підкреслював, що «глибший аналіз завжди покаже залежність нових ідей від давніх». Навіть негативне вороже ставлення до минулої доби тільки стверджує генетичний зв'язок між новим і старим. В межах філософії проблеми майже не змінюються, програма роботи вироблена давніми греками зберегла свою актуальність з порівняно невеликими змінами аж до наших днів; змінюються тільки засоби, методи, які ми застосовуємо до розв'язання тих питань, а також точка, з якої висвітлюють і спосіб, у який формулюють саме питання. Важко не погодитися з міркуваннями дослідника, що «усі нові ідеї, гіпотези, теорії, розмаїття яких вражає початківця як образи в калейдоскопі, виявляють при глибшому розгляді певну внутрішню правильність, яка полягає саме у згаданому вище традиціоналізмі»¹³.

Намагаючись пояснити подібну ситуацію, І.Мірчук наголосив на думці, висловленій ним ще у доповіді 1925 року в українському історико-філософському товаристві у Празі: «... Українська психіка має виразно егоцентричний характер, що представники української духовної культури не тяжіють до пізнання історії в тому сенсі, що їх дуже мало цікавлять результати, до яких дійшли їхні українські попередники, так що кожен з них починає ab ovo. Внаслідок цього нема в українській науковій творчості тієї традиції, а також тієї неперервності, того органічного зв'язку, який є основою і умовою усіх серйозних результатів»¹⁴.

На жаль, сучасним дослідникам здебільшого бракує «глибокого традиціоналізму і оригінальності», що породжує дублювання тем, «винайдення велосипеда», неповагу до напрацювань попередників. Можна погодитися з В. Кравченком, що в академічному середовищі все ще «діє практика інтелектуальної самоізоляції»¹⁵. З точки зору методологічної, автори далі послуговуються різними науковими кодами і живуть у «паралельних» світах.

Серед причин подібного явища «непоміченої історіографії» назвемо лише кілька:

- свідоме ігнорування доробку попередників;
- невміння аналізувати, синтезувати чи виокремлювати потрібну інформацію;
- недобросовісність наукового пошуку;
- конкуренція / ігнорування (це стосується не лише окремих дослідників, але й наукових осередків, наукових центрів);
- квапливість чи поспіх оприлюднення результатів (іноді результати досліджень публікуються без врахування географії видань й відповідно поширюються здебільшого регіонально);
- низька якість дослідження – у цій ситуації або «не помічають», бо з позиції «Іншого» наукова розвідка не варта уваги, або свідоме «уникнення» контакту, щоб «не образити»; (принагідно хотілося б побажати більшої відповідальності наукових керівників за підготовку їх вихованцями дисертаційних досліджень та публікацій);
- існування своєрідного компромісу: «я не чіпатиму, то й мені минеться»;
- особисті відносини (або їх відсутність);
- слабкість (неналагодженість) комунікативного простору для обміну науковою інформацією (порівняй: забезпеченість науковою продукцією центральних наукових установ, наприклад, бібліотеки НАН України імені В.І. Вернадського й бібліотеки регіональні).

Замість висновкового реверансу стосовно окресленого сюжету, нагадаємо твердження одного з класиків сучасної історичної науки А. Гуревича: «...В умовах зростання інтелектуальної безвідповідальності частини гуманітаріїв розхитується й набуває

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 184-185.

¹⁵ Кравченко В. Поневоління історією: Радянська Україна в сучасній історіографії // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – 542 с. – С. 489.. – С. 489.

проблемності поняття історичної істини»¹⁶.

Актуальним для сучасної історичної науки України є питання розвитку нових методологічних і теоретичних підходів до опису й пояснення історичних процесів. Це зумовлюється як зовнішніми (соціальна і політична ситуація в країні), так і внутрішніми (потреба в розширенні дослідницького поля, рефлексія над наявними принципами та методами пізнання, вдосконалення дослідницького інструментарію тощо) для науки чинниками. Наразі зауважимо, що тематика досліджень модифікується відповідно до контексту суспільних змін та впровадження нових методологічних засад у науковому дискурсі.

На відміну від науковців ХХ ст., які обмежувалися здебільшого відтворенням фактуальності (що є абсолютно виправданим в історичних розвідках), на нашу думку, перед сучасними дослідниками постає проблема врахування методологічного інструментарію постмодерного дискурсу. Адже за час від останнього десятиліття ХХ століття розширилося коло джерел із історії релігії й церкви, з'явилися нові прийоми їх опрацювання. Тому позитивістсько-фактологічні характеристики проблеми, що досліджується, сьогодні видаються необхідними, але недостатніми для осмислення.

Йдеться не про відкидання чи заперечення позитивістської методології (вагомість і значущість її потенціалу сьогодні ще не вичерпана), а активного залучення аналізу документу й розгляду його як тексту, що вимагає відповідного врахування походження джерела та його трактування з огляду на приховані від прочитання глибші пласти змісту. Виникає питання рецептивної творчості або інакше – встановлення залежності в ланцюгу проблеми автор-текст-читач.

На цьому тлі доречно буде згадати і про зміну ракурсу запитань, який визначає межу зацікавленості дослідника аналізованим матеріалом. При трактуванні подій важливо враховувати не лише історичне джерело – ми зможемо нагромадити нові факти, але доволі важливим є осмислення саме контексту фіксованих подій, що вимагає розширення пошукового поля й вихід за рамки лише історико-релігійної проблематики. Це в свою чергу потребує врахування розмаїття дослідницьких підходів, які, знов-таки, є частиною своєрідного ритуалу наукового доробку – вони постійно описуються, класифікуються, оцінюються, але... доволі часто насправді «не працюють», фактично не виконують своєї прямої функції – дуже рідко й неспішно виходять на поле аналізу конкретних явищ, де їм потрібно «продемонструвати» свої дослідницькі спроможності й де вони, як правило, зазнають поразки.

До того ж, артикуляція будь-якого дослідження неможлива без постаті дослідника (особи). Цілі й цінності вченого не лише визначають вибір суттєвого й несуттєвого, детермінують професійні зацікавлення, ситуації вибору й рішень, а й впливають на формування понятійного й категоріального каркасів, смислових конструкцій і побудову інтерпретацій тощо. У теоретико-методологічному аспекті стиль мислення виступає як система регулятивних засобів дослідження. Мова репрезентації є своєрідним «моментом епістемології», якою визначається внесок історика у справу розуміння історичного процесу¹⁷. Та чи інша точка зору на предмет дослідження окреслює власний історіографічний канон дослідника – поле можливостей, методологію дослідження, межі релевантності концепцій. При конструюванні тексту авторська концепція трансформується у модельовані вирази думки, які не завжди помічає (або зовсім не помічає) читач, налаштований на пошук відповідей й потрібних сюжетів у власній парадигмі. Такий підхід ґрунтується на розумінні історичного джерела як продукту культури, створеного людиною, а його вивчення – як діалогу свідомості дослідника з «чужою», інакшою свідомістю людей

¹⁶ Гуревич А. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 552.

¹⁷ Проблеми української політики. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 335

минулого. Мова про перебудову категоріальних структур мислення вченого.

У ситуації зміни парадигми виникає специфічна проблема «розриву рівнів» світогляду вченого-суспільствознавця на основі глибокої суперечності між старими теоретичними схемами, установками і новими ціннісними орієнтаціями, що формуються шляхом зміни соціокультурного контексту¹⁸. Нові підходи та відповідний їм категоріальний апарат втручається у традиційні дослідження, що дозволяє отримати оригінальні висновки та узагальнення.

Вочевидь, логічно пов'язати попередній сюжет з розмовою про ресурс критики, зокрема й щодо оцінки історіографічного доробку попередників. Кожний вчений – це особистість, далеко не простий характер, з власними амбіціями, усвідомленням значущості власних відкриттів і винаходів, з уподобаннями й пристрастями. Пригадалися рядки П. Рікера, який, посилаючись на «Левіафан» Т. Гоббса, називає три першочергові пристрасті, що сукупно характеризують природний стан як «війну всіх проти всіх»: суперництво, недовіра, прагнення слави¹⁹. Не вдаватимемося до детального аналізу цих складових, але й ігнорувати їх у вимірі «непоміченої історіографії» навряд чи доречно.

Особливо важливо зауважити, що «замкнута» система науки сьогодні неможлива, необхідні діалогічні умови й форми комунікації. Принагідно зауважимо позицію Р. Дарендорфа, який зазначає необхідність відродження або відновлення глибоких зв'язків у суспільстві – «лігатур» («лігатурами називають глибокі зв'язки, наявність яких надає сенс вибору»²⁰). Водночас дослідник підкреслює подвійну роль лігатур: 1) позитивну (захищеність, причетність до спільноти); 2) стримуючо-негативну (можуть ставати на заваді прогресу).

Натомість у науковому середовищі спостерігається своєрідна «розірваність простору», відособлена діяльність (свідома чи викликана об'єктивними обставинами), відсутність налагоджених контактів між центрами (осередками) тощо. Однією з причин подібної ситуації є неузгодженість або відсутність координації дій існуючих осередків із вивчення історико-релігійної проблематики. Фактично подібні осередки формуються за принципом особистісної заангажованості в парадигму історико-релігієзнавчих досліджень (тут постають питання персоналізації, формування наукових шкіл; однак: чи зберігається алгоритм наукової школи (вчитель-його учні-учні його учнів)? Рівень досліджень цих центрів? Тривалість / пролонгованість їх існування?). Поза тим, існування кількох розрізнених осередків за умови врахування напрацювань результатів колег, звісно, може каталізувати плідну й конструктивну співпрацю / конкуренцію.

Побіжно окреслимо ще один вимір проблеми – регіональний. Йдеться про створення своєрідних центрів досліджень історії церкви в Донецьку, Запоріжжі, Миколаєві, Полтаві та інших містах. На жаль, у кращому випадку, лише окремі роботи дослідників схожої проблематики потрапляють в поле зору одне одного. «Прочитання» чи «увиразнення» не відбувається не в сенсі нерозуміння або несприйняття думки чи результатів дослідження іншого, а через одну з причин «непоміченої історіографії», про які йшлося.

Таким чином, аналіз досліджень державно-церковних відносин ХХ століття дає підстави для теоретико-методологічних узагальнень задекларованої проблеми. Ми свідомі того, що порушені питання в багатьох аспектах є неоднозначними чи навіть дражливими в трактуванні. Нам видалося важливим «проговорити» проблему, окреслити «больові точки», щоб виявити їх локалізацію й уникнути «синдрому звикання». Відповідно було здійснено своєрідну рефлексію досліджень історико-релігієзнавчих студій на основі парадигмального розгляду. Маємо сподівання, що викладені міркування спонукають до роздумів наукову спільноту та стануть поштовхом до інтенсифікації осмислення проблеми.

¹⁸ Сняжков С.В. Світоглядна детермінація соціального пізнання. – К.: [Б.в.], 1998. – С. 96.

¹⁹ Рікер П. Путь признания: три очерка / Поль Рікер; [пер.с фр. И.И. Блауберг, И.С. Вдовиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 268 с. – (Книга света). – С. 157.

²⁰ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад», 2006. – 109 с. – С. 32.

Звісно, сюжети, вибудовані на прикладах історіографії історико-релігійної проблематики конкретного періоду, однак, можливо, їх екстраполяція на інші контексти матиме аналогічний чи протилежний результат. Пошук відповіді потребує подальшого осмислення й часу. Для глибшого усвідомлення/розуміння загальної картини історіографічного дискурсу нагальною вбачається проблема класифікації доробку вітчизняних науковців за сюжетно-тематичним спрямуванням; за хронологією / часом появи; за жанровими/видовими характеристиками; за форматом напрацювань (позитивізм, аналіз, дублювання, оригінальність підходу тощо); за регіональністю розробок тощо.